

САМОТНІСТЬ: КРИЗА ЧИ УМОВА ІСНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

В рамках данної статті проведено філософський аналіз проблеми самотності. Використання ідей і методів екзистенціальної феноменології дозволило розглянути онтологічний і гносеологічний аспекти данного феномена. Самотність представлена як метафізически присуща характеристика людини. В гносеологічному плані феномен самотності визначено як умову існування і розвитку внутрішньої сутності особистості, її індивідуально-неповторимого життєвого світу.

Ключевые слова: самотність, розуміння самотності, життєвий світ особистості, соціальні зв'язки, індивідуально-неповторима сутність, «Я», «Другий», екзистенціальна ситуація.

The article is devoted to philosophical analyses of the problem of loneliness. The methods and ideas of existentialist phenomenology have been used. Loneliness is represented as metaphysical characteristics of human person. In the gnoseological aspect loneliness is defined as the condition of existence and development of the inner essence and individual life of a personality.

Keywords: loneliness; understandings of loneliness; the vital world of a personality; social links; individually unique essence of a personality.

На сучасному етапі відбуваються такі зміни в соціально-політичному житті, які стосуються як суспільства загалом, так і кожної окремої людини. Перебудова інфраструктури суспільства, збільшення кількості та посилення значення соціальних зв'язків, які стосуються різних вимірів буття людини в суспільстві, їх всеохопний та нестабільний характер, призводять, як це не парадоксально, до розповсюдження відчуття самотності.

Навряд чи знайдеться людина, яка хоч раз в житті не відчувала себе покинутою, самотною, не зрозумілою для інших. Відчуття самотності може накопичуватись день у день, місяць за місяцем, коли людина перебуває наодинці й не відчуває власної необхідності бодай для кого-небудь... А може захопити зненацька, посеред натовпу, на роботі чи серед друзів... І не важливо, що саме спричинило появу цього відчуття: зрада коханої людини чи несприйняття кимось своєї власної точки зору чи думок, непорозуміння з близькими чи неприйняття до якогось важливого товариства чи то групи, виказана недовіра чи просто байдужість – самотність уражає у самісінький центр внутрішнього світу, у саме серце. Відчувши себе самотною, людина прагне якнайшвидше позбутися цього відчуття, поновити втрачені стосунки. Вона всі свої сили та прагнення спрямовує на те, щоб віднайти нові зв'язки з навколишнім світом, тільки б не залишатись на самоті... Та відчувши самотність одного разу, людина знову повертається до цього відчуття. І знову звертається вона по допомогу до інших, з головою поринаючи у нові відносини, стосунки, і все починається спочатку...

Та інколи самотність оселяється в душі без будь-яких зовнішніх чинників; щоб

відчуті її, не обов'язково бути зрадженим чи відчуті недовіру. Переживання власної самотності може вразити людину, яка виглядає зовні благополучною: має люблячу родину та близьких друзів, улюблену роботу, хобі та товариство спільників. Та в будь-якому разі (були причини чи ні), незважаючи на вік, соціальний статус, рівень життя, у кожному своєму прояві відчуття самотності має спільну рису – вона охоплює людину цілком та повністю, спричиняє відчуття незадоволеності власним життям, відчуття «загубленості у нестримному вихорі буття».

На перший погляд, проблема самотності достатньо прозора: самотність виникає тоді, коли людині бракує спілкування. Саме спілкування найчастіше виступає антитезою самотності, тому більшість методик та рекомендацій щодо того, як позбутися самотності, спираються саме на виявлення комунікаційного кола. Збільшення кількості соціальних груп на різних рівнях буття людини, розповсюдження різноманітних товариств за інтересами, поширення загальносвітової мережі Інтернету сприяє збільшенню можливостей для спілкування, яке тепер не обмежене фізичною присутністю його суб'єктів. Щоб знайти зацікавлених однодумців, спитати поради з важливого для тебе питання, не потрібно кудись іти та когось шукати, достатньо натиснути клавішу й вийти на один із безлічі форумів. Таке розширення можливостей для спілкування мало б вирішити проблему самотності, а натомість у різних гуманітарних науках для аналізу стану сучасного суспільства все частіше вживають термін «самотній натовп». Тому не буде перебільшенням твердження, що відчуття самотності стало таким частим гостем, що майже оселилось у наших домівках – у самих наших серцях, а сама проблема самотності набуває статусу глобальної проблеми сучасності.

Самотність... Це відчуття настільки нам знайоме у повсякденному житті, що реальне значення цього терміна здається яким та прозорим буденній свідомості. Однак така начебто визначеність цього поняття оманлива; за ним ховається складне та суперечливе явище.

Певну складність для теоретичного аналізу самотності становить той факт, що цей феномен вивчають різні гуманітарні науки, які відрізняються як визначенням певного аспекту в розгляді цього явища, так і методологічною базою. До того ж, однією із особливостей самотності є те, що це відчуття носить інтенціональний характер. Самотність переживають на самоті; не можна нікому передати чи пояснити свій стан, не можна розділити з кимось самотність (адже тоді це вже не самотність). Таке переживання носить індивідуально-унікальний характер, що ускладнює його раціональну рефлексію. Отже, необхідність цілісного підходу до вивчення проблеми самотності в рамках філософської рефлексії зумовлює *актуальність цієї теми дослідження*.

Незважаючи на те, що самотність вивчають фахівці з різних галузей гуманітарного знання, невирішеною залишається проблема про її природу та роль у житті людини, відносно якої існують протилежні точки зору. Найбільш розповсюдженим є негативне ставлення до самотності; самотність як відчуття порушеності соціальних зв'язків свідчить про *кризу духовного світу людини*. Так, наприклад, деякі психологи порівнюють самотність із хворобою, розповсюдження

якої дорівнює епідемії. У разі такого розгляду проблеми зусилля фахівців направлені на з'ясування чинників, що спричинюють стан самотності, методів їх виявлення та подолання на ранніх стадіях. Так розробляють тести, головною метою яких є визначити, чи не покинула Вас кохана людина; чи не втратили Ви останнього часу роботи; чи не виключили Вас із якогось товариства тощо. Але тоді йдеться тільки про певні стани самотності, тобто проблему не охоплюють цілком, адже відчуття самотності може нахлинати і без якихось зовнішніх чинників. Крім того, розглядаючи самотність як психологічний стан людини, поза увагою залишають питання про причини її появи. Йдеться не про певні прояви (вони лише зовні виявлені чинники), а про першопричину; адже означені ситуації (розірвання зв'язків з навколишнім світом) не зумовлюють відчуття самотності, а тільки *можуть* її викликати.

Протилежний погляд спирається на те, що самотність відчуває кожна людина, а отже, вона притамана людській природі. Якщо повернутися до аналогії з хворобою, то самотність можна порівняти із таким вірусом, який завжди є в організмі і тільки чекає сприятливих умов, щоб захопити людину цілком. У такому разі теоретичне дослідження самотності лежить у проблемному полі філософської рефлексія, де увагу фахівців (Б. Міюскович, Л. Колісникова, В. Нечаєв) звернено на гносеологічний та метафізичний аспекти цієї проблеми.

Та яку б точку зору на проблему самотності ми не обрали, одним із найсуттєвіших постає питання про її сутність та значення для внутрішнього світу особистості, що і є *метою нашої статті*.

Як було зазначено, проблему самотності вивчають різні науки, та найбільш розробленою вона є в психології та соціології. В межах цих наук було зібрано багатий емпіричний матеріал стосовно чинників, які сприяють виникненню цього психологічного стану. Спираючись на ці досягнення, було визначено різні виміри самотності, основою для класифікації яких стали різні соціальні зв'язки, що складають внутрішній світ особистості. Так, розрізняють міжособистісний, соціальний, культурний та трансцендентальний виміри самотності. Самотність *міжособистісного* виміру виникає тоді, коли людина втрачає зв'язок з близькою, коханою, життєво важливою для неї людиною. Це самотність «нездійсненого кохання». Самотність *соціального* виміру спричинює розірвання взаємовідносин із якоюсь групою, товариством, спільнотою. Її може викликати втрата роботи, вихід на пенсію, виключення із якоїсь соціальної групи або не прийняття до неї внаслідок якихось чинників (вік, расова чи статева приналежність, нетрадиційність поглядів чи вподобань тощо). Самотність *культурного* виміру характеризується порушенням зв'язків із спадщиною, традицією, цінностями. Така самотність виникає в емігрантів; вона притаманна суспільствам у період корінних змін морально-ціннісних настанов; її відчуває молодь, яку не задовольняють традиційні культурні цінності. Самотність *трансцендентального*, або *космічного*, виміру пов'язана з порушенням відчуття власної причетності до чогось надсвітового, всеохопного, такого, що виходить за межі емпірично даного буття, за межі раціональності. Це найскладніший вимір самотності, який складається з декількох типів відносин: власне ставлення до якихось містичних сил; ставлення до себе як невід'ємної частини загального, цілісного

всесвіту; відчуття власної долі як співпричетної до долі всього людства, віра в її унікальність. Це самотність містиків, пророків, вождів, усіх тих, хто несе власну відповідальність за долю людства.

Такий вагомий перелік вимірів самотності не вичерпує всіх типів відносин, що складають сутність людини. Якщо проаналізувати їх, то загальною рисою будь-якого відчуття самотності є порушення різноманітних зв'язків з навколишнім середовищем, тобто таких відносин, які характеризують соціальний аспект буття людини. Комплексний аналіз різних проявів самотності дозволив виділити таку її суттєву ознаку: самотність безпосередньо пов'язана з відчуттям незадоволеності власним буттям. Якби зв'язки не порушило відчуття самотності, воно завжди вражає саму сутність внутрішнього світу людини, охоплює цілком усе її буття. Але ж загальновідомо, що сутність людини складається з двох аспектів: соціального та індивідуального. Постає питання: чому порушення зв'язків у соціальному вимірі одночасно захоплює й індивідуальний аспект сутності особистості? Чому таку велику увагу приділяють розкриттю лише однієї із сторін буття людини? Яке значення мають соціальні зв'язки та зовнішня реальність узагалі в становленні та осягненні унікально неповторної сутності кожної окремої людини? Відповіді на ці питання дозволять визначити сутність самотності та розкрити її значення.

У пошуках відповіді на ці питання звернемося до екзистенціалізму, у межах якого було створено оригінальну та своєрідну концепцію розгляду сутності унікально-повторного, індивідуально-власного «світу Я». Саме в цьому напрямку філософії особливо гостро було поставлено питання про співвідношення сутності та існування людини, де вагоме місце було відведено також почуттю самотності. Зважаючи на те, що самотність носить інтенціональний характер, доречним також є використаний феноменологічний метод дослідження. Зауважимо, що метою нашого дослідження не є сам аналіз філософських поглядів представників екзистенціалізму чи феноменології. Їх концепція екзистенціальної феноменології має допомогти відповісти на питання, чому порушення соціальних зв'язків особистості призводить до невдоволеності власним буттям загалом, маючи на увазі природу самотності та її роль у житті людини. Тому не будемо звертати уваги на розбіжності в поглядах представників цих напрямків та відтворимо загальну концепцію розгляду сутності людини та її спів-буття з навколишнім середовищем, спираючись на загальновідомі головні тези екзистенціалізму.

Перша теза екзистенціальної феноменології проголошує єдиною існуючою реальністю *реальність суб'єктивного «Я»*. Будь-яке питання про навколишній світ, про дійсність, що оточує людину, трансформується у питання, що є ця дійсність для людини, що є цей предмет особисто для мене. У цьому розумінні не існує ніякої об'єктивної реальності поза свідомістю людини; людина сама конструює буття навколо себе.

Другою головною тезою екзистенціальної феноменології є теза, що *Існування передре Сутності*. Особливістю буття людини є те, що вона єдина у світі істота, яка спочатку існує, а потім запитує про власну сутність: *що є Я сам, який Я?* Таким чином, проблему про сутність внутрішнього світу людини замінює проблема

свідомості, проблема осягнення власного буття.

На шляху до усвідомлення власної сутності людина проходить певні етапи. Найпершим етапом розвитку свідомості людини стає відчуття, яке З. Фрейд назвав «океанічним відчуттям». Це усвідомлення безмежності, нескінченності, безмірності Всесвіту чи навколишнього світу та відчуття себе невід'ємною частиною цієї безмежності. Це відчуття, мабуть, можна порівняти з описом людини у «парадоксах» М. Кузанського: нескінченно мала піщинка, яка вміщує весь безкрай всесвіт. Це відчуття єдності та цілісності не можна назвати усвідомленням: це стадія невизначеної, недиференційної свідомості, коли не з'ясовано різницю між «Я» та «інший світ». «Океанічне відчуття» – це фактично Небуття, Ніщо (за термінологією Ж.-П. Сартра), але спочатку свідомість не усвідомлює цього й ототожнює себе з цією безмежною даністю. Акт усвідомлення починається тоді, коли людина, «Я», відмежовується від навколишнього світу, відокремлює себе як «інше», відчуває власну «інаковість». Так людина відділяє себе від матеріального світу, від світу тварин, усвідомлюючи власну нетотожність з ними. Розвиток свідомості приводить до розуміння, що повнота буття ефемерна, що це лише «мозаїчний вихор звуків та кольорів», тому що *існує*, але не має *сутності*. Водночас приходить усвідомлення того, що будь-яка невизначеність є Ніщо.

Те ж саме стосується і власного буття людини, адже вона спочатку існує і тільки згодом усвідомлює себе. Прагнення до визначення власної сутності спрямовує свідомість до таких самих, як «Я». Та відчуття єдності, спільності, тотожності з іншими, змінюється розумінням власної «інаковості». Кожного разу, коли людина усвідомлює власну індивідуальність, унікальну неповторність, вона наштовхується на невизначеність власної сутності, що спричиняє відчуття самотності¹. Таким чином, самотність метафізично притаманна людині як самосвідомої істоти.

Своєрідність людського буття полягає в тому, що воно не є кимось заданою програмою, а перебуває у невинному русі, постійному становленні. Людина – це її власний проект. «Людина не є те, що вона є; людина є те, що вона не є», – говорить Сартр. Процес самоусвідомлення – це прагнення розкрити, реалізувати свій проект. Внутрішній світ людини як проект є безмежним та неосягненим. Людське буття складається з безлічі, як то кажуть екзистенціалісти, ситуацій, тобто таких дій, учинків, які безпосередньо впливають на життєвий світ особистості. Будь-яка екзистенціальна ситуація – це переживання, а переживання мають інтенціональний характер. Отже, саме ситуації-переживання, що складають життєвий світ особистості, визначають змістовий контекст її буття. Завдяки ним відбувається процес самоусвідомлення, розкриття власного проекту, і цей процес нескінченний.

З поняттям «ситуація» тісно пов'язане й головне поняття філософії Сартра – «свобода». Екзистенціальна ситуація – це життєво важлива для мене дія, вчинок, вона повідомляє, хто я є насправді і що вибираю цю ситуацію я сам. Обрати ситуацію, визначити її як свою власну чи відхилитися від неї, роблячи вигляд, що вона мене не

¹ Ця концепція усвідомлення власної сутності схожа з філософією Фіхте, який пояснював процес становлення „Я” через „не-Я”. Спочатку „Я” постулює, але не усвідомлює себе, воно „свідомо не рефлексивне”, а потім конструює „не-Я”, „інше Я”, як умову самосвідомої (рефлексивної) свідомості та власного буття.

стосується, – це мій власний вільний вибір, який я роблю на самоті. «Людина приречена бути вільною»; ніхто не може зробити цей вибір за неї, ніхто не може розділити відповідальність з нею, тільки вона сама, наодинці. І як не згадати слова одного із героїв Л. Бикова з відомої кінострічки: «Існують миті, коли людині ніхто, ніхто не може допомогти: народжується сама та помирає сама». А ще додамо: переживає власне буття, обирає свій власний життєвий шлях, свою ситуацію – у самотності. Взагалі, вільний вибір – це дія, яка відбувається на самоті. Отже, процес самопізнання, визначення людиною власного життєвого проекту, тобто «шлях до себе», а точніше – «в середину себе», пов'язаний з усвідомленням самотності як екзистенціальної ситуації буття людини у світі.

Процес розкриття власного проекту, усвідомлення власної сутності становить постійне трансцендування, вихід за межі власної реальності. Зіткнення з навколишньою дійсністю, як було сказано раніше, з одного боку, повідомляє мене про реальність мого власного буття – «Я є», а з другого – вказує мені на мою інаковість, неповторну індивідуальність. «Бути – це бути таким, якого сприймають». Людина прагне встановити зв'язки з навколишнім світом, із такими ж самими людьми, бути прийнятою до якоїсь спільноти, товариства. Саме відносини з іншими людьми дозволяють усвідомити реальність власного буття, доводять моїй власній свідомості, що я існую. На думку деяких психологів, потреба в підтвердженні – це головне споконвічне прагнення людини. Отже, «бути» – це «бути для когось». Ось чому так багато зусиль витрачає людина на встановлення зв'язків із іншими, соціумом: знайти друзів чи спільників, бути прийнятим до спільноти чи групи тощо.

Таке прагнення до підтвердження власного існування цілком природне, та іноді лише цей бік взаємовідносин складає весь сенс життя людини: бажання довести, що «Я є, існую», затьмарює питання «що Я є?». Тоді єдиним бажанням стає бути бодай з ким-небудь, хоч би серед когось, тільки б не залишатись на самоті. Цю ситуацію часто змальовують в американських кінострічках, де всі зусилля «героїв» спрямовані на те, щоб привернути до себе увагу популярної в цьому соціальному середовищі людини (зауважимо, не потоваришувати, не поспілкуватись, а лише привернути до себе увагу); бути прийнятою до певної спільноти (і неважливо, чи це команда з футболу, група вболівальниць, гурток за інтересами чи просто купка гарненьких підлітків). Цих «героїв» не цікавить, що то за спільнота, чим займається, що то за людина, її характер, вподобання, головне – через бодай якийсь зв'язок (хоч олівець подати...) бути серед них, належати до якоїсь спільноти, демонструючи всім власне існування. І справді, відчуття самотності у таких людей загострюється, біль стає нестерпним; їх жахає тільки сама можливість залишитись на самоті, адже самотність відкриває індивідуальність, а її у таких людей немає. Залишившись на самоті, коли нема за ким сховатись, коли відсутній образ, чий прагнення, сподівання така людина копіювала та визначала як свої, вона усвідомлює, що її власне буття не існує, її індивідуальний життєвий світ – це порожнеча, Ніщо.

Проблема соціалізації індивіда у філософії екзистенціалізму постала як проблема співвідношення «Я» та «Інший». Для процесу самоусвідомлення необхідні відносини з такими самими, адже за допомогою їх особистість усвідомлює власне існування. До

того ж, соціальні зв'язки різних рівнів вказують на власну самотність, неповторну індивідуальність особистості. Ця «несхожість на інших» суттєво важлива для власного життєвого світу людини; вона складає її основу. Ось чому для екзистенціалістів так важливо зберегти унікальну неповторність кожної людини будь-якими зусиллями, навіть за рахунок соціалізації. «Людина осягає себе на самоті», – підкреслює С. К'єркегор. У своєму яскравому творі «Найнещасливіший» він порівнює людей із «самотніми птахами», які «зібралися один-єдиний раз, щоб перейнятися повчальним видовищем незначності життя, повільності дня й нескінченної тривалості часу». Самотність – це замкнутий світ внутрішньої самосвідомості, за межі якої не може сягнути ніхто, крім Бога. Непроникливий світ самосвідомості висвітлюється трагічними спалахами відчаю. Відкриття власної самотності – це болісний процес, тому що кожного разу свідомість наштовхується на невизначеність власної сутності, але припинення цього процесу, усталеність позиції «Я» є довічне мовчання. Безмежність внутрішньої сутності людини не означає її принципову незбагненність; кожний акт самосвідомості висвітлює її, але не може осягнути повністю як цілісність. Так С. К'єркегор приносить у жертву соціальні зв'язки, погоджуючись навіть на визнання абсурдності буття, тільки б зберегти індивідуально неповторну сутність кожної особистості.

«Інші – це пекло», – проголошує Ж.-П. Сартр, адже відносини між «Я» та «Інший» створюють загрозу для індивідуальності. Втручання «Іншого» у мій власний світ об'єктивує його. Те, що було потаємною, заповідною таємницею «Я», стає об'єктом вивчення для іншого, який розглядає мій світ, перебудовує його. Споконвічне, невирішене мною питання «що Я є?» стає для іншого ясним та прозорим. «Інший» споглядає та визначає мій власний світ, класифікує мої ознаки. Кажуть, що ніхто не знає людину так, як вона сама. Але ж і ніхто не знає людину так, як вона сама себе не знає. Ми часто визначаємо когось іншого як порядну, чесну, добру людину, але не самих себе, адже знати і визначати – не те ж саме. Про себе ми знаємо набагато більше, ніж люди, які оточують нас; знаємо свої потаємні думки, прагнення, мотиви, і це не дозволяє нам визначити себе однозначно, якщо ми щирі з собою. Вторгнення «Іншого» перетворює *мій* світ в «поцуплений», заповідно-інтимні предмети мого буття стають «речами загального користування». Цей інший світ не тільки перебудовує мій світ, але й вимагає від мене, щоб я був таким, яким він мене бачить.

Отже, будь яка форма соціалізації, будь-які відносини із зовнішнім світом становлять загрозу моєму власному світу, прагнучи перетворити індивідуальність на загальність. Засоби масової інформації, як на конвеєрі, штампують соціально-психологічні стереотипи: звички, смаки, вподобання, бажання, форми поведінки, одягу тощо, – які знищують індивідуальні відмінності та ведуть до розколу суспільства. За словами Е. Ільєнкова, єдність складається з тих ознак, якими один індивід володіє, а інший – ні; два абсолютно однакові індивіди, з тими самими знаннями, звичками, схильностями, були б один для одного не цікаві, не потрібні; це просто подвєна самотність. Те ж саме має на увазі й Ж.-П. Сартр, коли говорить, що найстрашнішою формою самотності є «самотність на двох». Що ж стосується

суспільства, то, за визначенням Д. Рісмена, воно перетворюється в «самотній натовп». Якщо об'єктивний світ з його загальними вимогами, прагненням до усереднення стає суттю людських відносин, то зникають відмінності між людьми і вони стають взаємозамінні. Втративши індивідуальність, унікальну неповторність, буття людини стає нещирим, несправжнім, а відчуття відчуження – головною формою існування особистості в суспільстві.

Тому, які б соціальні відносини не складала буття людини, вона повинна хоч іноді залишатись на самоті, щоб мати змогу зазирнути в середину власного світу, зберегти його унікальну неповторність. І не йдеться про необхідність фізичної ізоляції – залишитись на самоті можна й посеред натовпу. Такі миті мовчання, занурення виникають між щиро закоханими людьми, між справжніми друзями, коли кожний заглиблюється у свої потаємні думки, зберігаючи свій власний світ унікально недоторканим.

Таким чином, гносеологічне значення самотності полягає в тому, що вона як екзистенційна ситуація є знаком власної самоті в безмежних відносинах та зв'язках внутрішнього світу особистості. Переживання самотності, повне занурення в самого себе сповіщає про існування унікально неповторного життєвого світу особистості, дозволяє зберегти та розвинути його. Людина осягає себе тільки на самоті. Отже, самотність метафізично притаманна людині як самосвідомій істоті; вона є умовою усвідомлення та розвитку власної сутності як індивідуально-неповторної.

Література:

1. Колесникова, Л. А. Лабиринты одиночества [Текст] / Л. А. Колесникова // Перспективы метафизики. Классическая и неклассическая метафизика на рубеже веков : материалы междунар. конф. – СПб., 1997.
2. Кьеркегор, С. Несчастнейший [Электронный ресурс] / С. Кьеркегор. – Режим доступа: <http://www.kierkegaard.newmail.ru>
3. Миускович, Б. Одиночество: междисциплинарный подход [Текст] / Ю. Миускович // Лабиринты одиночества. – М. : Прогресс, 1989.
4. Покровский, Н. Человек, одиночество, гуманизм [Текст] / Н. Покровский // Лабиринты одиночества. – М. : Прогресс, 1989.
5. Сартр, Ж.-П. Бытие и Ничто [Электронный ресурс] / Ж.-П. Сартр. – Режим доступа: <http://www.psylib.org.ua/books/sartr03/index.htm>